

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ ЛОКАТИВНИХ РЕЧЕНЬ

Р. А. Христианинова

Бердянський державний педагогічний університет

В предложенной статье автор сделал попытку упорядочить уже исследованные на данный момент конструктивные, семантические, информативные и прагматические черты сложноподчиненных локативных предложений, описать названные синтаксические конструкции с позиции центр-периферия. В статье выделены ядерные и периферийные структуры указанного типа.

Ключевые слова: сложноподчиненное локативное предложение, ядро, периферия, конструктивно-семантический уровень, пропозиционально-семантический уровень, актуально-информативный уровень, коммуникативно-прагматический уровень

У пропонованій статті авторка зробила спробу упорядкувати вже досліджені конструктивні, семантичні, інформативні і прагматичні риси складнопідрядних речень з підрядними локативними частинами й, опираючись на них, описати названі синтаксичні конструкції за принципом центр-периферія. У статті виділено структури, які формують ядро складнопідрядних локативних речень, і периферійні структури цього типу.

Ключові слова: складнопідрядне локативне речення, функціональний аналіз, ядро, периферія, конструктивно-семантичний рівень, пропозиційно-семантичний рівень, актуально-інформативний рівень, комунікативно-прагматичний рівень

In the given article the author tries to systematize already studied for the present moment constructive, semantic, informative and pragmatic features of complex locative sentences. There is also an attempt to describe the above-mentioned syntactical constructions from the point of view of the centre and the periphery. There have been singled out the nucleus and peripheral structures of the stated type.

Key words: a complex locative sentence, a nucleus, constructive and semantic level, propositional and semantic level, actual and informative level, communicative and pragmatic level

Складнопідрядні речення з підрядними місця в сучасних граматиках описуються по-різному. За традиційною класифікацією вони виділялися в окремий тип обставинних речень [7, с.243; 11, с.344; 6, с.211]. Л.Ю.Максимов подає їх як окремий тип складнопідрядних речень і відносить до розчленованих структур [5, с.85]. У структурно-семантичному синтаксисі ці речення розглядаються як один із підтипів займенниково-співвідносних ототожнених речень – з обставинно-просторовим значенням корелятивних слів [4, 685], просторово-ототоженні речення [9, с. 480-486]. Подібне трактування знаходимо й у В.А.Белошпкової, яка розглядає аналізовані конструкції серед займенниково-співвідносних ототожнених речень, які будуються на основі прямої співвіднесеності між вказівними і сполучними словами і ототожнення їх семантичного наповнення [10, с.761]. У „Русской грамматике” 1980 р. такі речення подаються як один із різновидів нерозчленованих структур з неорієнтованим анафоричним зв’язком частин [8, с.531, 534, 536]. І.Р.Вихованець розподіляє їх на три типи: детермінантні складнопідрядні речення місця, придієслівні локативні складнопідрядні речення й адвербіальні складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури [2, с. 328, 334, 338]. Такий різнобій, очевидно, зумовлено тим, що формальна структура таких речень не прямо відповідає їх смисловій структурі. Зокрема, дискусійними на сьогодні залишаються питання про віднесення їх до детермінантних речень чи речень із прислівним (кореляційним) зв’язком, про обов’язковість/необов’язковість у їх головній частині корелята-локатива.

Функціональний підхід до аналізу як простого, так і складного речення, який став превалюючим в останнє десятиріччя, передбачає розуміння речення як багаторівневої мовної одиниці. В межах сучасних синтаксичних досліджень можна виділити такі аспекти організації речення: конструктивно-синтаксичний, пропозиційно-семантичний, актуально-інформативний і комунікативно-прагматичний [3, с.255]. Застосування функціонального підходу до аналізу складнопідрядних речень з підрядними місця дозволяє уникнути наявних у сучасних граматиках розбіжностей у їх описі. У пропонованій статті зробимо спробу упорядкувати вже досліджені конструктивні, семантичні, інформативні і прагматичні риси цього виду речень і описати їх за принципом центр-периферія. Терміни „просторові складнопідрядні речення”, „локативні складнопідрядні речення”, „складнопідрядні речення місця” у статті використовуються як синоніми.

На конструктивно-синтаксичному рівні підрядні місця характеризуються тим, що вони поєднуються з головною частиною не за допомогою сполучників, як переважна більшість обставинних підрядних, а за допомогою сполучних слів – відносних займенників *де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)*. У головній частині ці сполучні слова співвідносяться з корелятами-локативами *там, тут, туди, звідти (звідтіля, звідтіль), скрізь, усюди, десь* та їх аналогами. Співвідносні пари займенників, які означають місце і напрям руху (вихідний чи кінцевий пункт), комбінуються вільно: *там – де; там – куди; там – звідки: Готуються осінні далі зустріти ночі темноту там, де зоря в такій печалі згубила хустку золоту (В.Сосюра); Командир батальйону мусить бути з бійцями там, куди скеровано головний удар ворога (В.Собко); Там, звідки сунула чорна хмара, небо*

розітнула навпіл блискавка. Питання про обов'язковість/необов'язковість і заміщеність/незаміщеність позиції корелята у мовознавчій літературі є спірним. Проте в останніх дослідженнях відзначається, що кореляти-локативи є конструктивно необхідним компонентом формально-синтаксичної структури речень із підрядними просторовими, але їх позиція може бути заміщеною і незаміщеною, нульовою [1, с.7]. Можливість чи неможливість заміщення позиції такого корелята може слугувати засобом відмежування локативних підрядних від підрядних інших типів. Порівняємо, наприклад, речення:

- (1) Біля річки, де росли верби, ми зупинилися на відпочинок;
- (2) Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки було чути стук сокири й пахоці кухні (І.Микитенко);
- (3) Куток села, куди з розгону влетів танк, був весь спалений (О.Копиленко);
- (4) Він пішов до кімнати, звідки було чути плач дитини;
- (5) Хто поверне в рабство ту країну, де свободи стяг затрепетав? (М.Рильський);
- (6) У світі злomu і холодному, де щастя зіткане з прощань, чи ми пробачим одне одному цю несподівану печаль? (Л.Костенко);
- (7) Вона не знала, куди зник зошит.

У першому реченні позиція корелята обов'язкова, але незаміщена. Цей корелят легко відновлюється без будь-яких змін у семантиці речення: *Біля річки, там, де росли верби, ми зупинилися на відпочинок*. Таке речення не може визначатися інакше, ніж просторове. Воно перебуває біля ядра речень цього класу.

У другому й третьому реченнях допускається введення двох різних корелятів, в залежності від яких значно змінюється тип речення: локативного *Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, туди, звідки було чути стук сокири й пахоці кухні; Куток села, там, куди з розгону влетів танк, був весь спалений* й означального *Він побіг між довгими будівлями в той кінець двору, звідки було чути стук сокири й пахоці кухні; Той куток села, куди з розгону влетів танк, був весь спалений*. Такі речення розташовуються на периферії і займають проміжне місце між підрядними просторовими й підрядними означальними, тобто є перехідним типом між складнопідрядними з підрядними місця й складнопідрядними з підрядними означальними (атрибутивними). Четверте речення допускає підстановку тільки означального корелята і є підрядним атрибутивним. П'яте речення містить корелят з означальною семантикою і теж є підрядним атрибутивним. У шостому реченні підстановка корелята не допускається, воно кваліфікується як підрядне означальне (атрибутивна функція підрядної частини підсилюється вживанням її в одному ряду з узгодженими означеннями, вираженими прикметниками). Сьоме речення є підрядним з'ясувальним, хоч підрядна частина в ньому також має сполучне слово просторової семантики.

Ядро складнопідрядних локативних речень формують:

1. Конструкції з підрядними частинами, які структуруються опорними дієсловами просторового значення та дієсловами перебування, руху чи переміщення. У таких реченнях підрядна частина є передбачуваною валентнісними характеристиками дієслова і поєднується прислівним зв'язком: *Дерева росли, де колись було дно річки; Думкою за любими синами вона йшла, куди вони йшли* (М.Бажан); *Ми підем, де трави похилі* (А.Малишко).

2. Речення з детермінантними підрядними частинами: *Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє* (В.Сосюра); *Де громи гриміли Смертю огнюю, Зливи прощуміли сивою стіною* (А.Малишко).

3. Речення з заміщеною позицією локативного корелята: *Там, де кров пролита під гарматний грім, розшумілось жито колосом густим* (А.Малишко); *Він копав, садив і поливав скрізь, де б не оселився, бодай ненадовго* (Ю.Смолич); *Вона відходить трохи далі від ніші туди, де стоїть Теофіл* (Леся Українка); *І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль* (М.Хвильовий). Корелят там часто виступає уточненням іменникового локативного поширювача. Це приводить до того, що й підрядна частина при ньому набирає значення уточнення [9, с.484]: *Коло шосейної дороги, за селом, там, де колись брали з-під кручі на дорогу пісок, розташувався великий табір* (О.Довженко).

4. Речення з приадвербіальними підрядними частинами: *Дід глянув угору, де в цей час, описуючи мертві петлі, кружляло два літаки* (В.Собко); *Його очі метнулися вниз, де узлісся вибігало з широкої балки* (Ю.Смолич). Така підрядна частина інколи може стояти в одному ряду з уточнюючим іменниковим локативним поширювачем: *Кріпость звелено було розширити удвічі, продовживши мури, додавши до восьми генуезьких баит ще вісім, спустивши крило вниз, до самої ріки, де влаштовано водяні ворота для залого, оточивши кріпость високими валами з глибоким ровом перед ними, обкладеним каменем, щоб не обсипався і не замулювався* (П.Загребельний).

Периферію локативних складнопідрядних речень утворюють конструкції з присубстантивними підрядними частинами. Віднесення таких речень до просторових у синтаксичних працях дебатуються й сьогодні. О.Є.Вержбицький пропонував при іменниках підметах і додатках підрядні речення з *де, куди, звідки* розглядати як означальні, а при іменниках – обставинах місця – як обставинні [7, с.202]. І.Г.Чердніченко кваліфікував їх як означально-локативні речення [12, с.100], а Б.М.Кулик визначав такі речення як означальні з відтінком обставин місця [6, с.207]. Пропозиційно-семантичний аналіз цих конструкцій дає підстави твердити про їх неоднорідність, семантичну розгалуженість. Серед них є складнопідрядні речення з підрядними просторовими, означально-локативними і власне означальними. Перші з них знаходяться біля ядра локативних складнопідрядних речень, другі формують периферійну зону,

яка є перехідною між локативними й атрибутивними реченнями, а треті перебувають біля ядра означальних речень. Неабияку роль, на нашу думку, тут відіграє семантика іменника та тип приіменникових поширювачів, а також конкретна комунікативна настанова. Зокрема, у реченні, розглянутому вище під номером (1), семантика іменника і конкретна комунікативна настанова передбачають лише просторову підрядну частину, яка конкретизує, обмежує простір, названий іменником, тобто виконує фактично обмежувальну функцію. Річка має велику протяжність, займає чималий простір, але зупинитися на відпочинок можна лише у певному, чітко визначеному місці, яке й позначається підрядною частиною.

У реченнях під номерами (2) і (3) семантика іменника допускає і просторову, й атрибутивну підрядну частину. І в такому разі тип підрядної частини визначається конкретною комунікативною настановою. Якщо передбачається, що простір, названий іменником, збігається з простором, визначеним присубстантивною підрядною частиною, то підрядна частина розглядається як атрибутивна; відповідно в головній частині допускається підстановка корелята означальної семантики. В.Гладров визначає подібного типу речення як складнопідрядні з підрядними означальними рестриктивними [3, с. 257]. Коли ж відомо, що підрядна частина обмежує, конкретизує простір, названий іменником, виділяє певне місце в цьому просторі, то таку підрядну частину можна розглядати як локативну, і в головній частині можливе використання корелята з просторовою семантикою.

Речення під номерами (4), (5) і (6) можна трактувати лише як складнопідрядні з підрядними атрибутивними. Для цих речень характерною є асиметрія форми і змісту, в них простежується складна взаємодія граматики й лексики. Головним чинником виникнення таких конструкцій є своєрідне лексико-семантичне наповнення їх предикативних частин.

У пропозиційно-семантичному плані складнопідрядні речення з підрядними локативними характеризуються тим, що в них, на відміну від інших обставинних речень, передається не відношення між двома ситуаціями, а за допомогою підрядної частини описово позначається місце дії головної частини.

Щодо актуально-інформативної організації аналізованих речень можна твердити, що позиція підрядної частини в них не закріплена: підрядна частина може знаходитися в препозиції, постпозиції й інтерпозиції відносно головної частини: *Де розвідники проходили, ніщо не брязнуло, не тріснуло, не хруснуло* (О.Гончар); *Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок* (М.Хвильовий); *Оддалік, де жита вигинались на рівнинах, плив комбайн* (О.Десняк). Порядок слідування частин підпорядковується правилам актуального членування.

За своєю комунікативно-прагматичною організацією майже всі складнопідрядні речення з підрядними локативними частинами характеризуються як асертивні висловлювання.

Література:

1. Арделян М.В. Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2002.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.:Либідь, 1993.
3. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчиненных предложений // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста: Сб. статей, посвященный юбилею Г.А.Золотовой. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С.254-267.
4. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970.
5. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. – М.: Просвещение, 1977.
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. 2.
7. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2.
8. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1982.
9. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994.
10. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов / В.А.Белошапкова, Е.А.Брызгунова, Е.А.Земская и др.; Под ред. В.А.Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989.
11. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
12. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1962.